

**ОСТАННІ РОКИ ЖИТТЯ АКАДЕМІКА М.В. ПТУХИ:
САМОАНАЛІЗ СТАНУ ДУШІ, УМОВ ТА ОБСТАВИН**

Ця публікація збагачує наукову біографію академіка М.В. Птухи (1884-1961) новими відомостями про подвижницьку працю вченого в останні роки життя, за умов та обставин надзвичайної складності, крайнього фізичного й морально-психологічного напруження. В основу статті покладено листування одного з провідних українських демографів – доктора економічних наук, професора В.С. Стешенко з колишнім ученим секретарем Демографічного інституту УАН – ВУАН (1919-1938) М.М. Трацевським та два особистих листи академіка М.В. Птухи, адресовані у Красноярський край М.М. Трацевському в 1960 р.

Ключові слова: М.В. Птуха, Інститут демографії, демографічна статистика, перспективні обчислення населення, «демографізація» суспільства.

Доктор економічних наук, професор В.С. Стешенко та її чоловік, кандидат економічних наук В.П. Піскунов належать до покоління вчених-демографів, які послідовно й наполегливо, а головне – фахово глибоко та компетентно досліджують наукову спадщину свого великого вчителя – академіка М.В. Птухи. В.С. Стешенко була його останнім аспірантом. У статті «Михайло Васильович Птуха як демограф (1884-1961)» Валентина Сергіївна згадує: «Я вперше познайомилася з М.В. Птухою восени 1960 р. на екзамені з демографічної статистики при вступі до аспірантури Інституту економіки АН України. Він був головою екзаменаційної комісії. Це був час «двох забутих галузей знання» (Б.Я. Смулевич) – соціології і демографії. І він був приємно здивований, коли з'явився абітурієнт, що виявив інтерес до демографічної проблематики. Михайло Васильович став моїм науковим керівником... На превеликий мій жаль, наше знайомство тривало недовго. У 1961 р. після тривалої і важкої хвороби (гіпернефрома) Михайла Васильовича не стало» [2, с. 327-328]. Тут додамо від себе: М.В. Птуха звернув увагу на В.С. Стешенку як на демографа-практика, адже вона в той час завідувала відділом статистики населення Луганського облстату і у вигляді реферату подала результати побудови таблиць смертності населення Луганської області, що було у повоєнні роки першим дослідженням смертності населення окремої області.

Із гордістю про найславетніших українських учених В.С. Стешенко продовжує: «М.В. Птуха вплинув на розвиток демографії як глибокий дослідник ряду найважливіших демографічних проблем і як дуже активний і перспективно мислячий організатор науки. Він належав до когорти таких корифеїв української науки, як Володимир Вернадський, Агатангел Кримський, Орест Левицький, Михайло Туган-Барановський, які блискуче знали не тільки свою спеціальність, але й «округу», були людьми найвищої наукової культури. Це було те навколишнє наукове середовище, яке визначало загальнонауковий рівень розробок Михайла Васильовича і його особлива психологічна настроєність, підтримувана радістю від спілкування з цими вченими. З відходом цієї когорти закінчилася ціла епоха розвитку науки, спадщина якої і сьогодні є недосяжним зразком. Українська демографія втратила свого патріарха і натхненника. Але залишилися його праці, які й сьогодні мають велике теоретичне і практичне значення. Вивчення наукової спадщини Михайла Васильовича Птухи демографами України в практичному плані сприяє рішенню тих проблем відтворення населення, які ставляться в наші дні зростаючою необхідністю формування національної демографічної політики» [2, с. 328].

Дбайливим пошануванням пам'яті М.В. Птухи його учні свято бережуть традиції наукової школи, яку він створив у час суспільних потрясінь 20-30-х років ХХ століття. Передусім – це прагнення зберегти досягнутий колективом Демографічного інституту високий рівень наукової культури. Підтвердженням цього є цілий ряд ґрунтовних розробок,

виконаних В.С. Стешенко та В.П. Піскуновим за тематикою, яка у науковій творчості М.В. Птухи слугувала за першорядні орієнтири. До реєстру робіт, що були прихильно сприйняті вченими-демографами, ми відносимо, зокрема, такі: передмову В.С. Стешенко до єдиного ще й на сьогодні перевидання «Вибраних праць» М.В. Птухи (1971 р.) [17]; статтю П.І. Пустохода та В.С. Стешенко «Наукова спадщина з питань демографії (до 100-річчя з дня народження М.В. Птухи)», опубліковану в журналі «Економіка Радянської України» (1984, № 11) [12]; статтю В.С. Стешенко та В.П. Піскунова «Научное наследие по вопросам демографии (к 100-летию со дня рождения М.В. Птухи)», вміщену в журналі «Вопросы экономики» (Москва, 1984, № 11) [16]; статтю В.П. Піскунова та В.С. Стешенко «Погляди академіка АН УРСР М.В. Птухи на предмет і метод демографії (до 100-річчя від дня народження академіка АН УРСР М.В. Птухи), надруковану в «Демографічних дослідженнях (1984, вип. 8) [10]; статтю В.С. Стешенко «Михайло Васильович Птуха як демограф (1884-1961)», написану до 40-річчя від дня смерті вченого й опубліковану в «Демографічних дослідженнях» (2002, вип. 24) [2, с. 324-329] та в «Демоскоп Weekly (2001, № 35-36) [14]; статтю В.С. Стешенко «М.В. Птуха – видатний український вчений-демограф» у збірнику наукових праць «Демографія та соціальна економіка» (2010, № 1 (13) [13]; статтю В.С. Стешенко «Птуха Михайло Васильович» в «Енциклопедії історії України» (2012, т. 9) [15].

Стараннями В.С. Стешенко як укладача та відповідального редактора збірника наукових праць «Демографические тетради» у випуску 4-5 за 1972 р. обнародовано працю М.В. Птухи «Учение о народонаселении Т.Р. Мальтуса» [11, с. 138-192].

До традицій наукової школи академіка М.В. Птухи належить і добра практика активного пошуку та залучення до наукової співпраці ерудованої автури – автури, перейнятої турботою про фізичне й духовне здоров'я нації, іншими словами – автури, відданої людиноцентричній (людинолюбній) концепції М.В. Птухи. До таких авторів належить, зокрема, знаний в Україні демограф Любов Василівна Чуйко. Пошлемося на її статтю «Вклад М.В. Птухи в методіку вивчення шлюбності», надруковану в «Демографічних дослідженнях» (1984) та на рецензію «Дуже потрібне видання» (у співавторстві з В.Ф. Бурліним), написану з приводу виходу в світ «Вибраних праць» М.В. Птухи (1971). В останній Л.В. Чуйко піднялася до узагальнюючої оцінки внеску М.В. Птухи у розвиток демографії, наголошуючи, зокрема, на високому рівні наукової культури: «Якість і значущість його наукової праці визначається не тільки його яскраво вираженою індивідуальністю як ученого, високою працездатністю, ентузіазмом, високою науковою принциповістю та вимогливістю до себе, але й величезною ерудицією, знанням багатьох іноземних мов та математики» [1].

Будучи завідувачем відділу демографії Інституту економіки АН УРСР у 1966-2007 рр., В.С. Стешенко провадила подвижницьку пошукову роботу, спрямовану на виявлення та поповнення матеріалів до наукових біографій цілої плеяди видатних учених-демографів, таких як М.В. Птуха, Ю.О. Корчак-Чепурківський, А.П. Хоменко, С.А. Томілін та інші. З цією метою вона листувалася і з М.М. Трацевським – соратником М.В. Птухи, колишнім ученим секретарем Демографічного інституту УАН–ВУАН, – який, будучи засудженим сталінським тоталітарним режимом на 15 років, відбував термін у Красноярському краї. У листі від 30 травня 1973 р. до М.М. Трацевського [9] В.С. Стешенко дякує за «ті важливі для нас матеріали, які Ви прислали. Тепер короткий нарис про Ваше життя та наукову діяльність буде написаний, як мовиться, з перших рук».

Далі В.С. Стешенко просить «повідомити додатково про обставини арешту співробітників Інституту демографії. За якими звинуваченнями вони були заарештовані? Чи одночасно? Чи перебували якийсь час після арешту всі разом, чи одразу були порвані нитки, які Вас поєднували? Нас цікавить також точна назва й дата документа, що свідчить про Вашу реабілітацію. Ким він виданий? Нам ці відомості будуть необхідні у випадку, коли постане питання про дозвіл на публікацію Ваших робіт... Крім того, вони знадобляться

нам при розшукові матеріалів про людей, сліди яких остаточно втрачені. Мова, зокрема, про В.Ф. Резникова, у якого не залишилося ніяких родичів. Ми навіть не знаємо року його народження і смерті, не кажучи вже про точні дати. Книги Ю.О. Корчака-Чепурківського та С.А. Томіліна я Вам найближчим часом вишлю...»

У листі-відповіді від 6.VI.1973 р. [7] М.М. Трацевський повідомив: він не знає, коли були заарештовані співробітники інституту і хто був заарештований. Про все це він довідався тільки після реабілітації в 1956 р. «Я був ізольований від усіх співробітників ін-ту увесь час, навіть дружина не одержала повідомлення після суду... Усю війну з фашистами я провів у Норильську...». Вкладена в конверт «Справка» засвідчує:

«Гражданин Трацевский Михаил Николаевич 1896 года рождения, уроженец села Любомичи, Бобруйского уезда, Минской губернии осужденный 11 апреля 1938 года по ст. ст. 54-7, 54-8, 54-11 УК УССР на 15 лет. Освобожден от дальнейшего нахождения в ссылке 28 апреля 1956 года на основании приказа Генерального прокурора СССР, МВД СССР и КГБ при СМ СССР от 19 марта 1956 года. Начальник отдела УМВД (подпис неразборливо)». Довідка видана «Управлением МВД по Красноярскому краю 28 апреля 1956 г., № 35526, г. Красноярск».

В інших пересиланнях В.С. Стешенко одержала копії таких офіційних документів: «Справка. Настоящая выдана тов. Трацевскому Михаилу Николаевичу в том, что он работал в системе Академии наук Украинской ССР в качестве научного сотрудника Института демографии и санитарной статистики с января 1923 года по ноябрь 1937 года. Последняя должность – ученый секретарь этого института. В 1937 году был арестован и осужден. 23 июня 1956 года тов. Трацевский полностью реабилитирован. Начальник отдела кадров АН УССР (Г. Руденко)».

Ця довідка помічена 12 листопада 1956 р., №10-345/7». Зміст:

1. «Справка. Дело по обвинению Трацевского Михаила Николаевича пересмотрено Военной Коллегией Верховного Суда СССР от 23 июня 1956 года. Приговор Военной Коллегии Верховного Суда СССР от 11 апреля 1938 года в отношении Трацевского М.Н. по вновь открывшимся обстоятельствам отменен и дело за отсутствием состава преступления прекращено. Председательствующий судебного состава Военной Коллегии Верховного Суда СССР полковник юстиции (Зайдин)».

У листі від 20 травня 1973 р. [6] М.М. Трацевський дякує В.С. Стешенко «за пам'ять – Ваш лист одержав. У ньому завдання, частково, нерозв'язне. Перше – про А.П. Хоменка. Про нього я не маю майже ніяких звісток. Він, як відомо, працював у Харкові, і безпосередній зв'язок у нього був з Ю.О. Корчаком-Чепурківським, який, на деякий час, переїхав з Києва до Харкова на роботу в ЦСУ УРСР у відділ демографії. З А.П. Хоменком, у діловій обстановці, я зустрічався тільки на Всеукраїнській конференції з питань розміщення у другій п'ятирічці виробничих сил УРСР. Було дві доповіді щодо населення: одна від Інституту демографії (доп. акад. М.В. Птуха), а друга від відділу демографії ЦСУ УРСР. Хто був безпосереднім доповідачем, я не пам'ятаю – Хоменко чи Корчак.

Друга велика й дуже цінна розробка дитячої смертності за 1926-1929 рр. по діагональних таблицях. Хто автор цих розробок – А.П. Хоменко чи Ю.О. Корчак-Чепурківський, – я не можу стверджувати. На основі цих розробок були сформовані кілька робіт з дитячої смертності, одна з яких, найбільш розгорнута, за двома підписами (М.В. Птухи і моїм), була надрукована в «Проблемах учета и статистики», т. 2, вип. 1, М., 1946 р. Про решту робіт А.П. Хоменка я нічого сказати не можу.

2. В.Ф. Резников. Про нього, можливо, більше знає П.І. Пустоход. Більш посидливої людини я у своєму житті не зустрічав. Весь час він проводив за книгами, і тільки завдяки цій якості він один зміг підняти таку велику роботу з бібліографії населення УРСР. Крім надрукованих робіт, решта рукописів, мабуть, не збереглася». Далі 2,5 сторінки машинописного тексту М.М. Трацевський присвятив описові свого життєвого шляху та

наукової діяльності. Дорогоцінні рисочки до образу М.В. Птухи вбачаються у такому листі М.М. Трацевського до В.С. Стешенко: «Багатоповажано Валентино Сергіївно! Від усього серця вітаю і поздоровляю учасників конференції демографів СРСР та бажаю плідної роботи й успіхів.

Постає незабутня пам'ять про роботу академіка М.В. Птухи, чие життя прожите, в усі часи, з думкою про необхідність організації наукового центру з вивчення людини – основної продуктивної сили суспільства.

У важкі часи, з дуже маленьким колективом, під керівництвом М.В. Птухи, майже без техніки, з арифмометром старої системи і рахівницями піднімалися й виконувалися трудомісткі роботи. 1. Обробляли й вивчали історичні матеріали з населення УРСР; 2. Провадилася розробка природного руху населення; 3. Робилися перспективні розрахунки населення по УРСР і розрахунки на 2-гу п'ятирічку; 4. Вивчалася дитяча смертність; 5. Захворюваність населення; 6. Критично переглядалися переписи населення; 7. Велася широка бібліографічна робота.

Усі роботи дуже трудомісткі. На жаль, багато з них під час війни з фашизмом втрачені.

Відділ демографії Інституту економіки АН УРСР, узявши на себе спадщину, розширив свою діяльність і підняв роботи, які були непосильні Інститутіві демографії.

Щасливої Вам дороги, товариші!

В добру путь!

Старший науковий співробітник і Учений Секретар Інституту демографії АН УРСР. /підпис/ (М.Трацевський)». 5 грудня 1973 р.

У листі без дати [4], адресованому В.С. Стешенко на відділ демографії Інституту економіки АН УРСР, інтригуюча обіцянка: «серед паперів збереглися 2 листи М.В. стосовно П.І. Пустохода і Ю.О. Корчака-Чепурківського. Ці листи я перешлю Вам». «М.В.» – це, звичайно, М.В. Птуха! Валентина Сергіївна одержала їх, як несподіваний неоціненний подарунок. Перше пересилання – одна сторінка машинопису з особистим (чорнилом) підписом академіка. Лист без дати [5], однак вітання «З Новим 1960-м роком, дорогий Михайле Миколайовичу!» вказує на початок 1960-го. Другий лист від 24 жовтня 1960 р. – двосторінковий машинописний аркуш, також означений особистим підписом: М. Птуха [5].

Обидва документи схожі своїми стильовими особливостями, тональністю душевної настроєності ученого періоду останніх літ його життя і творчості; вони передають стан фізичного й морально-психологічного перебування на пенсії, дають уявлення про ставлення М.В. Птухи до елементарних, але нерідко таких непростих життєвих умов та обставин, характеризують спосіб його наукового мислення, бачення – з вершини досвіду – світу, поведінки людей тощо. Іншими словами, обидва документи суттєво доповнюють наукову біографію видатного ученого, корифея української демографічної, історичної та економічної науки.

Тут і справді, як мовилося вище, ми дізнаємося про стан душі та спосіб життя «пенсіонера на рідкість», як каже сам про себе М.В. Птуха з легким відтінком іронії. «Я дивний пенсіонер – людина, яку прагнуть навантажити і в Москві і в Києві, та до того ж і життя звичайне приносить багато клопотів не тільки Катерині Костянтинівні, Роману, але й мені. До того ж, я дуже сумую, що радянські люди дедалі більше замикаються, не мають контактів один з одним, живуть в основному з дня на день у дрібних турботах та тісному сімейному колі».

Далі дається характеристика поведінки сучасників: «...Коли я буваю в Москві, немало є людей, які шукають зі мною зустрічей, консультацій і т. п., коли ж я приїжджаю до Києва, то немає людей, які б потурбувалися про мої нескладні справи, сповістили б про те, що мені необхідно знати і т. п. І це все не тому, що добрі знайомі мають щось проти мене. І ось, коли накопичується багато всяких дрібних неприємностей і прикрощів, нерви здають. У цьому 1960 р. такий стан був досить часто. Зайнятий я був до надзвичайності...».

Та серед широкого житейського моря з його незліченними великими й меншими бідами та всілякими негараздами завжди спасенним, завжди відрадним був острів, який називається Наука. Творчості М.В. Птуха віддавав усі сили. «Трудився я завжди багато, – зізнається він у листі до М.М. Трацевського, – але тепер життя ускладнюється дедалі більше й більше. Навіть друкування збірника зі статистики населення приносить багато всіляких дрібних прикросців та ускладнень. На щастя, воно вже підійшло до кінця; на цьому тижні одержимо останні 7 аркушів останньої коректури, яку я підписую до друку. Обіцяють випустити в світ у цьому році. «Держстатвидав у Москві, а книга друкується в Києві в академічній друкарні, що дуже добре, але ця обставина приносить і додаткові ускладнення...».

Перед цим Михайло Васильович нарікав на крайню зайнятість: «Зайнятий я до останньої межі, навіть не маю часу ходити в поліклініку лікувати зуби, а це вже крайність...» Ось тобі і «спокійна старість пенсіонера-академіка...». «Зі збірником з демографічної статистики все йшло добре, а тепер ось виявили, що він більший максимальної норми (44 др. арк.) і зажадали скоротити. Я вилучив два підрозділи і сподіваюся, що це все. З'ясувалося, що будуть розгортатися роботи зі статистики населення у зв'язку з перспективними обчисленнями до 1975 р. Знову саме по собі піднімається питання, яке я ставлю 8 років, – організація центрального інституту статистики і демографії. В усякому разі, мені 1960 р. принесе нові громадські навантаження, а вони в загальній сукупності великі. Вони затримують літературне оформлення III тому історії статистики і т. д. Чи поїду я в кінці 1960 р. на статистичний з'їзд (сесію Між. Стат. Ін-ту) в Токіо чи ні – не знаю, але доповідь уже оформив П.С. (П.С. – Павло Сергійович Головін. – *М.Ш.*) переклав її французькою мовою. Всі навкруг пред'являють підвищені вимоги до мене, в тому числі й вік. Розрахую наперед – начебто добре, буде час і можливість, а на ділі не виходить, додаються справи спішні й надспішні. Ось тобі «спокійна старість академіка-пенсіонера». П.І. Пустоход як і раніше доцентом, скаржиться на здоров'я, Ю.О. Корчак-Чепурківський перейшов на економічну статистику і залишився також як і був раніше. К.К. бореться з життям мужньо, а Роман працює багато і поки що не зовсім влаштований. Ось так і живемо з дня на день. Праці багато і навіть з лихвою. Всього кращого, дорогий Михайле Миколайовичу. Пишіть частіше. Ваш М. Птуха».

Сильною пристрастю М.В. Птухи було мисливство. Про ставлення до цього заняття можна судити з повідомлення М.М. Трацевському (лист від 24 жовтня 1960 р.): «... Полювання у нас ось уже кілька років майже немає: дичини навесні прилітає багато, але внаслідок різних причин виводиться її мало і ту швидко винищують численні мисливці в будь-яку пору року. Не так давно я обраховував свої трофеї сотнями, а тепер небагатьма десятками. Розумні паперові заходи по лінії мисливства й рибальства залишаються на папері, люди на місцях винищують і дичину й рибу, як хочуть. Внаслідок зайнятості та інших обставин я в Острі буваю рідко і на нетривалий термін, що також шкодить здоров'ю. Життя ускладнилося до надзвичайності. При всьому тому кінець його для мене в основному наповнений великою і плідною роботою, якій я віддаю багато часу. Моїми роботами з історії статистики цікавляться повсюдно, але вони в значній мірі в широких розмірах будуть в повній мірі корисні для майбутніх поколінь читачів. У цьому році трапився показовий інцидент: у США вийшла велика монографія, присвячена обчисленню народного багатства. Із неї радянські учені дізнаються про ті важливі праці російських учених (в тому числі Радішева), про які я писав у моїй монографії, що є у Вас, опублікованій в 1955 р. Стався в деякій мірі «скандал», який учинили представники молодого покоління радянських статистиків. А скільки в моїх роботах є різних ідей, що їх висловили кращі російські люди свого часу! Усе це я Вам пишу для того, щоб Ви знали, що мої рідкісні листи викликані не зміною настроїв, а тяжкими обставинами життя, яке обумовлює мене різними обставинами, подолати повністю які я не можу».

Дружина Катерина Костянтинівна та син Роман завжди були у полі особливої уваги Михайла Васильовича. В обох листах до М.М. Трацевського йдеться про дорогих йому

людей. «Живемо ми у великих трудах і турботах, дрібних і повсякденних. У К.К. нема помічниці, а турбот додається усе більше й більше. Роману доводиться працювати дуже багато, а робота лікаря-терапевта у науковій установі справа многотрудна. Загалом він трудиться успішно, надрукував немало статей зі спеціальності, навіть виступає з лекціями по телебаченню. Він спеціалізується у двох галузях: серцево-судинних захворювань і ревматичних. Ними головним чином займається Інститут клінічної медицини, в якому він працює ось уже 10 років. Ми з Павлом Сергійовичем з усіх сил трудимося уже другий рік над виданням збірника, у якому добрими словами розказано про діяльність Демографічного інституту. Сподіваюся ще в цьому році надіслати Вам книгу. Дуже опечалені Вашою хворобою і новою бідною. Від усієї душі бажаємо досконалого здоров'я й нових успіхів у справах. Можливо, в цьому році приїдете до нас у Київ? З дружнім привітом М. Птуха».

Усе викладене вище дає підставу зробити наступні висновки:

1. Творча праця академіка М.В. Птухи за своєю науковою спрямованістю та ставленням ученого до справи, як до «святої і чистої наукової роботи», і в його останні роки життя мала характер феноменальний, подвижницький. Обтяжена нескінченною вервечкою трагічних і драматичних обставин особистого й суспільного характеру, ця праця засвідчує гранично високі і вкрай напружені фізичні й морально-психологічні можливості вченого як людини, громадянина, патріота.

2. Святе пошанування В.С. Стешенко та В.П. Піскуновим пам'яті академіка М.В. Птухи і його колег, прагнення максимально зберегти наукові здобутки попередників свідчать про непроминуність традицій першого в світі Демографічного інституту – класичної наукової школи академіка М.В. Птухи, неодмінними складовими якої були: а) сильний, відомий авторитетом у світовій науці, лідер; б) тісно згуртований колектив учених-одномумців; в) чітко визначений і сформований фундаментальний напрям наукових досліджень; г) особлива творча атмосфера, взаєморозуміння та доброзичливий характер якої сприяв розкриттю індивідуальних особливостей кожного члена колективу, що забезпечувало загальний високий науковий здобуток.

3. Наукове передбачення академіком М.В. Птухою того, що його «роботи з історії статистики значною мірою і в широких розмірах будуть у повній мірі корисні для майбутніх поколінь читачів», підтверджується сьогочасними настійними потребами «демографізації» суспільства, тобто потребами обґрунтованих наукових прогнозів демографічних змін, державної й регіональної політики, спрямованої на підвищення якості життя, забезпечення кардинального соціально-економічного оздоровлення нації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бурлін В.Ф. Дуже потрібне видання / В.Ф. Бурлін, Л.В. Чуйко // Демографические тетради. – Вип. IV-V. – 1972. – С. 285-291.
2. Демографічні дослідження. – К. – Наукова думка. – 2002. – Вип. 24. – С. 327-328.
3. Лист В.С. Стешенко до М.М. Трацевського від 30 травня 1973 р.
4. Лист М.В. Птухи до М.М. Трацевського (без дати, орієнтовно – початок 1960р.).
5. Лист М.В. Птухи до М.М. Трацевського від 24 жовтня 1960 р.
6. Лист М.М. Трацевського до В.С. Стешенко (без дати).
7. Лист М.М. Трацевського до В.С. Стешенко від 20 травня 1973 р.
8. Лист М.М. Трацевського до В.С. Стешенко від 5 грудня 1973 р.
9. Лист М.М. Трацевського до В.С. Стешенко від 6 червня 1973 р.
10. Піскунов В.П. Погляди академіка АН УРСР М.В. Птухи на предмет і метод демографії (до 100-річчя від дня народження академіка АН УРСР М.В. Птухи) / В.П. Піскунов, В.С. Стешенко // Демографічні дослідження. – Вип. 8. – К. – Наукова думка. – 1984. – С. 3-14.
11. Птуха М.В. Учение о народонаселении Т.Р. Мальтуса / М.В. Птуха // Демографические тетради. – Вип. IV-V. – 1972. – С. 138-192.
12. Пустоход П. Наукова спадщина з питань демографії (до 100-річчя з дня народження М.В. Птухи) / П. Пустоход, В. Стешенко // Економіка Радянської України. – 1984. – № 11. – С. 84-86.

13. Стешенко В.С. М.В. Птуха – видатний український вчений-демограф / В.С. Стешенко // У зб.: Демографія та соціальна економіка. – 2010. – № 1(13). – С. 182-187.
14. Стешенко В.С. Михайло Васильович Птуха як демограф / В.С. Стешенко // Демоскоп Weekly. – 2001. – № 35-36. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://demoscope.ru/weekly/035/ nauka03.php>.
15. Стешенко В.С. Птуха Михайло Васильович / В.С. Стешенко // Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка. – 2012. – С. 58-59.
16. Стешенко В.С. Научное наследие по вопросам демографии (к 100-летию со дня рождения М.В. Птухи) / В.С. Стешенко, В.П. Піскунов // Вопросы экономики. – 1984. – № 11.
17. Стешенко В.С. Передмова до Вибраних праць М.В. Птухи / В.С. Стешенко. – К.: Наукова думка, 1971.
18. Чуйко Л.В. Вклад М.В. Птухи в методику вивчення шлюбності / Л.В. Чуйко // Демографічні дослідження. – 1984. – Вип. 8. – С. 14-19.

REFERENCES

1. Burlin V.F. Duzhe potrebne vydannia / V.F. Burlin, L.V. Chuiko // Demografycheskye tetrady. – Vyp. IV-V. – 1972. – S. 285-291.
2. Demografichni doslidzhennia. – K. – Naukova dumka. – 2002. – Vyp. 24. – S. 327-328.
3. Lyst V.S. Steshenko do M.M. Tratshevskoho vid 30 travnia 1973 r.
4. Lyst M.V. Ptukhy do M.M. Tratshevskoho (bez daty, oriientovno – pochatok 1960r.).
5. Lyst M.V. Ptukhy do M.M. Tratshevskoho vid 24 zhovtnia 1960 r.
6. Lyst M.M. Tratshevskoho do V.S. Steshenko (bez daty).
7. Lyst M.M. Tratshevskoho do V.S. Steshenko vid 20 travnia 1973 r.
8. Lyst M.M. Tratshevskoho do V.S. Steshenko vid 5 hrudnia 1973 r.
9. Lyst M.M. Tratshevskoho do V.S. Steshenko vid 6 chervnia 1973 r.
10. Piskunov V.P. Pohliady akademika AN URSSR M.V. Ptukhy na predmet i metod demografii (do 100-richchia vid dnia narodzhennia akademika AN URSSR M.V. Ptukhy) / V.P. Piskunov, V.S. Steshenko // Demografichni doslidzhennia. – Vyp. 8. – K. – Naukova dumka. – 1984. – S. 3-14.
11. Ptukha M.V. Uchenie o narodonaselenii T.R. Maltusa / M.V. Ptukha // Demograficheskie tetradi. – Vip. IV-V. – 1972. – S. 138-192.
12. Pustokhod P. Naukova spadshchyna z pytan demografii (do 100-richchia z dnia narodzhennia M.V. Ptukhy) / P. Pustokhod, V. Steshenko // Ekonomika Radianskoi Ukrainy. – 1984. – № 11. – S. 84-86.
13. Steshenko V.S. M.V. Ptukha – vydatnyi ukrainskyi vchenyi-demograf / V.S. Steshenko // U zb.: Demografiia ta sotsialna ekonomika. – 2010. – № 1(13). – S. 182-187.
14. Steshenko V.S. Mykhailo Vasylovych Ptukha yak demograf / V.S. Steshenko // Demoskop Weekly. – 2001. – № 35-36. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://demoscope.ru/weekly/035/ nauka03.php>.
15. Steshenko V.S. Ptukha Mykhailo Vasylovych / V.S. Steshenko // Entsyklopediia istorii Ukrainy. – K.: Naukova dumka. – 2012. – S. 58-59.
16. Steshenko V.S. Nauchnoe nasledie po voprosam demografii (k 100-letiyu so dnya rozhdeniya M.V. Ptukhi) / V.S. Steshenko, V.P. Piskunov // Voprosy ekonomiki. – 1984. – № 11.
17. Steshenko V.S. Peredmova do Vybranykh prats M.V. Ptukhy / V.S. Steshenko. – K.: Naukova dumka, 1971.
18. Chuiko L.V. Vklad M.V. Ptukhy v metodyku vyvchennia shliubnosti / L.V. Chuiko // Demografichni doslidzhennia. – 1984. – Vyp. 8. – S. 14-19.

Шпиталь М. Последние годы жизни академика М.В. Птухи: самоанализ состояния души, условий и обстоятельств.

Ця публікація поглищує наукову біографію академіка М.В. Птухи (1884-1961) новими свідченнями про подвижницькому труді вченію в останні роки життя, в умовах і обставинах незвичайної складності, предельного фізичного і морально-психологічного напруження. В основу статті положена переписка одного з вівдущих українських демографів – доктора економічних наук, професора В.С. Стешенко з бившим ученим секретарем Демографічного інституту УАН-ВУАН (1919-1938) М.Н. Трацевским і два личні письма академіка М.В. Птухи, адресованні в Красноярський край М.Н. Трацевскому в 1960 г.

Ключевые слова: *М.В. Птуха, Институт демографии, демографическая статистика, перспективные исчисления населения, «демографизация» общества.*

Spital M. Last years of academician M.V. Ptukha: introspection state of mind, the conditions and circumstances.

This paper enriches scholarly biography of academician M.V. Ptukha (1884-1961) new information about the selfless work of the scientist in his later years, under conditions and circumstances of extraordinary complexity, extreme physical and moral and psychological tension. The basis of Article is correspondence entrusted one of the leading Ukrainian demographers – doctor of economic sciences, professor V.S. Steshenko the former Scientific Secretary Institute of Demographic UAS-UAS (1919-1938) M.M. Tratsesky and two personal letters Academician M.V. Ptukha addressed in the Krasnoyarsk Territory in 1960. M.M. Tratseskomu.

Keywords: *M.V. Ptukha, Institute for Demography, demographic statistics, advanced calculus population, «demografizatsiya» society.*

Одержано 15.10.2015.